

Jan Józefcki

"Dzieje Mazowsza. T. 3, Lata
1795-1918", red. J. Szczepański,
Pułtusk 2012 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 24, 239-243

2012

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ, RECENZJE, OMÓWIENIA

***Dzieje Mazowsza. Lata 1795–1918, t. III, red. J. Szczepański,
Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora,
Pułtusk 2012, ss. 902***

Na początku 2012 roku ukazała się praca zbiorowa pod redakcją prof. Janusza Szczepańskiego, prezentująca dzieje Mazowsza w okresie zaborów. Praca stanowi trzecią część dziejów naszego regionu. T. I – opisujący dzieje Mazowsza do 1526 r., pod red. prof. Aleksandra Gieysztora i Henryka Samsonowicza, ukazał się w 1994 r.; t. IV – obejmujący lata 1918–1939, pod red. Janusza Szczepańskiego – w 2010 roku. Oba tomy wydane zostały przez Akademię Humanistyczną im. Aleksandra Gieysztora, patronat nad ich edycją objął marszałek województwa mazowieckiego, Adam Struzik, a wydanie dofinansował Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego. Publikację należy przyjąć z uznaniem, gdyż daje ona nadzieję, że Mazowsze, ziemia stolicy Polski, doczeka się wreszcie pełnego opracowania swoich dziejów.

Recenzowany tom III składa się z 15 części nienumerowanych, opracowanych przez 11 autorów, z których część miała swój udział w opracowaniu tomu IV. W porównaniu do tomu IV zarówno redagujący całość Janusz Szczepański, jak i autorzy artykułów stanęli jednak przed dużo trudniejszym zadaniem. Tom III obejmuje okres dziejów znacznie dłuższy i w dodatku niejednorodny, gdyż dzieli się pod względem politycznym na okres zaborów pruskiego i austriackiego (lata 1795–1806), Księstwa Warszawskiego (lata 1806–1815), zaboru rosyjskiego (lata 1815–1914) i pierwszej wojny światowej (lata 1914–1918). Dodatkowo okres zaboru rosyjskiego należy podzielić na dwa okresy wymagające oddzielnego potraktowania, a tą cezurą będzie rok 1864, kiedy nastąpiło uwłaszczenie chłopów.

Każdy sposób rozwiązania tego problemu mógłby spotkać się z bardziej lub mniej uzasadnioną krytyką w zależności od punktu widzenia recenzenta. W mojej ocenie redaktor Janusz Szczepański wybrał rozwiązanie najlepsze z możliwych. Tematy niewymagające odrębnego traktowania w poszczególnych okresach (architektura i sztuka oraz sprawy religijne) zostały opracowane łącznie w jednych artykułach, natomiast zagadnienia życia politycznego, gospodarki i życia społecznego zostały rozbite na kilka odrębnych opracowań w zależności od potrzeb. Pierwszy rozdział – opracowany przez Aleksandra Kociszewskiego – objął zarówno okres zaborów pruskiego i austriackiego, jak również Księstwa Warszawskiego w jednym ciągu narracyjnym.

Na wstępie pracy Janusz Szczepański przedstawia bazę źródłową opracowania, podkreślając straty, jakie archiwalia mazowieckie poniosły w czasie pierwszej i drugiej wojny światowej. W zasadzie największe straty poniosły archiwa w Warszawie, zostały spalone w 1944 r. w czasie powstania warszawskiego, zdarzały się jednak wypadki zniszczenia archiwów także w czasie działań pierwszej wojny światowej (zniszczone archiwum miejskie w Skierniewicach). Mimo tych ubytków zachowały się jednak do badań dziejów okresu zaborów takie podstawowe zespoły, jak akta rządów gubernialnych w Warszawie i Płocku, kancelarii gubernatorów tychże guberni oraz kancelarii generał-gubernatora warszawskiego. Należy przypomnieć, iż najciekawsze fragmenty wielu zespołów archiwalnych zostały wydane drukiem w ośrodkach naukowych Mazowsza, głównie w Warszawie, ale także w Płocku, Pułtusku, Łowiczu. Stanowią one doskonałą bazę wyjściową do opracowywania syntezy dziejów Mazowsza bez konieczności żmudnych kwerend archiwalnych.

Tom otwiera opracowanie Aleksandra Kociszewskiego, dotyczące dziejów Mazowsza pod zaborem pruskim i austriackim oraz w okresie Księstwa Warszawskiego. Autor, omawiając czasy rządów pruskich i austriackich, skupił się na sprawach zorganizowanej przez zaborców administracji, pokazał, że – traktując ziemie polskie jako nabytki trwałe – starali się doprowadzić do ich unifikacji z resztą swoich ziem. Przedstawił politykę fiskalną władz pruskich i działania germanizacyjne. Natomiast przy okresie Księstwa Warszawskiego skupił się głównie na działaniach militarnych, o czym świadczą kolejne tytuły podrozdziałów: *Wojna wkracza na Mazowsze, Między wojnami, Rok 1809, W obliczu wojny z Rosją*. Mimo okresów pokoju przez cały czas wysiłek społeczny skupiał się na wyposażeniu i utrzymaniu wojsk własnych i obcych. Zwłaszcza duży udział ludności ziem Mazowsza był w kampanii Napoleona przeciwko Prusom (1807) oraz w przygotowaniu podstaw do ataku na Rosję (1812), kiedy na Mazowszu stacjonowała większość wojsk „Wielkiej Armii”.

Kolejny artykuł tegoż autora jest kontynuacją dziejów politycznych Mazowsza w latach 1815–1864. W tym dość obszernym opracowaniu badacz skupia się głównie na dziejach powstań listopadowego i styczniowego. Można by tu postawić zarzut, że zbyt powierzchownie potraktował autor przebieg działań militarnych wojny polsko-rosyjskiej 1831 r., w czasie której większość bitew rozegrano przecież na ziemi mazowieckiej.

Ciąg dalszy dziejów politycznych w latach 1865–1914 przedstawia Janusz Szczepański w obszernym (ponad 140 stron) artykule. Autor charakteryzuje carski aparat władzy, dążący przede wszystkim do rusyfikacji polskiego społeczeństwa po upadku powstania styczniowego, przedstawia także próby rozbicia solidarności społecznej przez zaborcę. Tym działaniem było przeciwstawienie włościan szlachcie w samorządach gminnych. Równie chętnie władze kierowały energię społeczną na tworzenie towarzystw dobroczynnych, kółek rolniczych czy spółek handlowych. Wiele miejsca autor poświęcił na przedstawienie postaw poszczególnych warstw społeczeństwa Mazowsza (duchowieństwo, ziemiaństwo, chłopci, mieszkańcy miast i osad, młodzież gimnazjalna) wobec polityki władz carskich. Wykorzystując materiały źródłowe – niektóre dotąd nieznanne – Janusz Szczepański

charakteryzuje początki działalności partii politycznych na Mazowszu (Narodowa Demokracja, partie ludowe, robotnicze i te skupiające ludność żydowską). Obszerłą część artykułu zajmuje omówienie wydarzeń rewolucyjnych lat 1905–1907. W kompetentny sposób autor omówił ostatnie lata rządów carskich (1907–1914), w tym okres stołypinowskiej reakcji.

Dzieje gospodarcze i społeczeństwo Mazowsza w latach zaboru rosyjskiego przedstawiają dwaj autorzy: Radosław Waleszczak (lata 1815–1864) i Adam Czesław Dobroński (lata 1864–1914). W artykule Radosława Waleszczaka została zarysowana panorama Mazowsza pod kątem ludności i jej rozwoju demograficznego, stosunków narodowościowych i wyznaniowych oraz gospodarki wiejskiej i miejskiej. Szczególną uwagę autor zwrócił na procesy oczynszowania na mazowieckiej wsi, zwłaszcza w dobrach państwowych i majorackich, w miastach natomiast – na rozwój manufaktur i powstawanie osiedli przemysłowych. Z uwagi na dużą ilość danych liczbowych dobrym rozwiązaniem ułatwiającym lekturę tekstu są liczne tabele. Pewien niedosyt budzi natomiast brak wyeksponowania roli Żydów w rozwoju mazowieckiego rzemiosła i handlu. Kontynuacją prezentacji zagadnień społeczno-gospodarczych jest artykuł Adama Czesława Dobrońskiego, w którym autor na wstępie przedstawił problemy reformy administracji z lat 1866–1870, mającej na celu likwidację odrębności Królestwa Polskiego i unifikację jego ziem z Imperium Rosyjskim. W dalszej kolejności omówione są problemy ludnościowe i gospodarcze w poszczególnych regionach Mazowsza oraz gospodarka i jej przemiany. Wiele uwagi autor poświęcił na zarysowanie rozwoju na terenie Mazowsza kolei jako ważnego czynnika rozwoju poszczególnych ośrodków przemysłu, rzemiosła, ale też i miast garnizonowych. Trudno natomiast pogodzić się z zaliczeniem przez autora (s. 503, tab. 4) do Mazowsza Południowego powiatów płońskiego i pułtuskiego. Powiaty te przez ogół historyków były zawsze zaliczane do obszaru Mazowsza Północnego.

Trzy artykuły na 128 stronach tekstu obejmują okres pierwszej wojny światowej i należy je traktować łącznie. Dwa artykuły autorstwa Jacka Szczepańskiego, który wykorzystał źródła archiwalne i opracowania niemieckie, przedstawiają działania podczas pierwszej wojny światowej na Mazowszu oraz okres okupacji niemieckiej od strony politycznej i ekonomicznej (głównie eksploatacji gospodarczej społeczeństwa polskiego przez okupanta). Artykuł Janusza Szczepańskiego dotyczy natomiast nastrojów społecznych i wydarzeń związanych z rozbrojeniem niemieckiego okupanta oraz z przejęciem władzy.

Oddzielne artykuły dotyczą szkolnictwa w latach 1795–1864 oraz życia kulturalnego w latach 1865–1918. Podobnie w przybliżeniu ten sam okres obejmuje artykuł dotyczący ochrony zdrowia, autorstwa Marty Milewskiej.

Dwa artykuły traktujące o szkolnictwie na Mazowszu w okresie do wybuchu powstania styczniowego – autorstwa Józefa Barańskiego (szkolnictwo elementarne) i Mariana Chudzyńskiego (szkolnictwo średnie) – wyczerpują dogłębnie problem. Tu nasuwa się drobna uwaga redakcyjna, dotycząca układu tych prac – należałoby zamienić je miejscami (artykuł Barańskiego powinien być umieszczony przed artykułem M. Chudzyńskiego), gdyż szkolnictwo średnie może rozwijać się dopiero po szkolnictwie elementarnym. Nie jest to jednak sprawa najbardziej

istotna. Artykuły te nie mają kontynuacji w latach 1865–1918, jednak brak ten rekompensują liczne wzmianki o szkolnictwie w obszernym artykule Janusza Szczepańskiego.

Artykuł Andrzeja Stawarza, dotyczący życia kulturalnego w latach 1865–1918 również nie ma swojego poprzednika w latach 1795–1864 – poza drobnymi wzmiankami w innych opracowaniach.

Artykuł Marty Milewskiej na temat ochrony zdrowia, oparty głównie na opracowaniach i źródłach drukowanych, ale po części także na archiwaliach, przedstawia bardzo istotny okres rozwoju lecznictwa. To w końcu XIX w. zwrócono wreszcie uwagę na problem zaopatrzenia ludności w dobrą wodę, zaczęto organizować nowoczesne szpitalnictwo i sieć aptek. W tymże okresie udało się wreszcie położyć kres epidemiom, które dotąd cyklicznie nawiedzały Mazowsze. Wszystkie te problemy zostały przez autorkę omówione w artykule. Brak podobnego opracowania dotyczącego lat 1795–1864 rekompensują informacje o ochronie zdrowia zawarte w innych artykułach problemowych.

Dzieje Kościoła katolickiego na Mazowszu przedstawił ks. Michał Marian Grzybowski. Autor sporadycznie korzystał z archiwaliów, a swe opracowanie oparł na źródłach drukowanych i literaturze, co jednak nie umniejsza walorów przekazu. Dowiadujemy się m.in. o wszystkich zmianach administracyjnych w strukturze Kościoła, które wynikły z kolejnych sytuacji politycznych. Autor przywołuje wydarzenia, które miały ogromny wpływ na osłabienie Kościoła katolickiego – co szósty biskup z Mazowsza doświadczył zesłania w głąb Rosji – opisuje kasatę większości zakonów po powstaniu styczniowym. Zwłaszcza cenne dla czytelników będzie wyjaśnienie genezy ruchu mariawickiego, który wyszedł przeciw z Mazowsza. Widzimy także i jaśniejsze strony w tym okresie. W czasie zaborów na Mazowszu powstało ponad 120 nowych parafii rzymskokatolickich, wniesiono bądź przebudowano 285 świątyń. Pamiętać przy tym musimy, że władze zaborcze o ile tolerowały remonty czy przebudowę istniejących świątyń, bardzo niechętnie wydawały zgodę na erygowanie parafii bądź budowę nowych kościołów.

Rozwój architektury i sztuki w latach zaborów na Mazowszu zaprezentował Ryszard Małowiecki. Zaletą tego opracowania jest jego przystępność nawet dla laików, gdyż autor unika trudnych, specjalistycznych problemów, a stara się w miarę możliwości o prostą narrację. Pisze o zmianach ogólnie zachodzących w architekturze i sztuce i na tym tle pokazuje, jak to się przedstawiało na Mazowszu. Nie zawsze odmienna sytuacja polityczna wpływała na zmiany w dziedzinie architektury np. pruscy budowniczowie sprowadzeni jeszcze przez władze zaborców do realizacji zadań urzędowych pracowali nadal na swych stanowiskach dla władz Księstwa Warszawskiego, a nawet później – Królestwa Polskiego.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że III tom *Dziejów Mazowsza: lata 1795–1918* pod redakcją Janusza Szczepańskiego pod względem naukowym i edytorskim prezentuje wysoki poziom. Na wyróżnienie zasługuje zwłaszcza ten walor, że obejmuje całe historyczne Mazowsze nie pomijając terenów, które z powodu decyzji administracyjnych zostały odłączone. Monografia w jednym

tomie obejmuje okres dziejów niejednolity, o czym wspomniałem wyżej, stąd też pewne trudności w stworzeniu logicznego układu książki, ale przyznać należy, że Redaktor Janusz Szczepański wybrał koncepcję najlepszą z możliwych.

Na podkreślenie zasługuje bogata szata ikonograficzna publikacji – wiele interesujących zdjęć pozyskano przede wszystkim z towarzystw naukowych i muzeów regionalnych z terenu Mazowsza. Praca została zaopatrzona w indeksy – nazwisk, miejscowości i nazw geograficznych. Ogrom wiadomości przekazanych przez autorów sprawia, że niewłaściwym byłoby stawianie zarzutów o pominięciu jakichkolwiek ważnych źródeł. Uważam, że mazowieckie środowisko naukowe przez wydanie tej publikacji uczyniło ważny krok w kierunku zakończenia prac nad pełną syntezą dziejów Mazowsza.

Jan Józefcki